

"narodnoosvobodilno gibanje".

In kakšne so torej bistvene značilnosti dogodkov poznega poletja in jeseni pred 60 leti? Iztopa predvsem neenotnost, obrambna naravnost, omahovanje in pomanjkanje jasnega koncepta na protirevolucionarni strani ter monolitnost, napadalnost in jasni cilji na partizanski (revolucionarni) strani. Po "izvedbeni" plati je to pomenilo, da so četniki in vaški stražarji (zaman) računali na izkrcaje zavznikov, ki naj bi se jim po njihovem hotenju pridružili in s katerimi bi potem sodelovali pri bojevanju proti nemškemu okupatorju; nadalje, da niso napadali partizanov in da se pri njih vsaj deloma pojavlja želja po nadaljnjem skupnem bojevanju. Po drugi strani pa je tedaj cilj partizanskega (partijskega) vodstva predvsem popolno uničenje domačega nasprotnika in tudi v tej funkciji je bila koncentracija vseh partizanskih brigad v Ljubljanski pokrajini. Ob možnosti skorajšnjega konca vojne je torej šlo - gledano z obeh strani - za prevzem oblasti in za družbeni sistem, ki bo zavladal po vojni. Sledil je že omenjeni obračun, ki ga lahko označimo tudi za tragedijo. Ali je bila to državljanska vojna, ostaja zelo odprto vprašanje. Z vidika systemskega nasprotja in razdeljenosti prebivalstva gotovo, ne pa po kriteriju konkretnega vojaškega dogajanja, saj je ena stran samo napadala, medtem ko se je druga samo branila in kar je še važnejše, nasprotnika sploh ni nameravala napasti. Kakorkoli že, do konca vojne so spet predvsem v Ljubljanski pokrajini sledili še novi obračuni in nove tragedije, katerih vzroki in korenine ležijo tudi v jesenskih dogodkih leta 1943. Dr. Tonetu Ferencu gre zasluga, da smo sedaj prek *Dies irae* z njimi zelo dobro seznanjeni.

Boris Mlakar

Ž i v a K r a i g h e r: Ljudje in kraji na Pivškem med NOB (1941-1945). Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, Organizacijski odbor ZZB NOB, Ljubljana, Postojna 2002, 798 strani, ilustrirano (Partizanski knjižni klub; knj. št. 37, Knjižnica OF; št. 23)

Avtorica, ki se je poklicno sicer zapisala svetu umetnosti, v uvodu pojasnjuje, da jo je predvsem njeno aktivistično delovanje na Pivškem in širše po Primorski med 2. svetovno vojno vzpodbudilo k pisanju pregleda zgodovinskega dogajanja na pivškem območju v navedenem obdobju. K temu je treba vsekakor pridati pojasnilo, da njeno delo nikakor nima značaja spominov, temveč bolj ali manj značaj klasičnega zgodovinopisnega dela, napisanega po uveljavljeni zgodovinopisni metodi in se uvršča med t.i. okrožne monografije - v našem primeru z izrazitim poudarkom na prikazu političnega delovanja organizacij osvobodilnega gibanja na terenu in torej ne v kompleksnem prikazu razmer obravnavanega območja, čeprav to kompleksnost zaradi popolnejšega razumevanja osnovne tematike marsikje tudi širše obravnava oziroma pojasnjuje. Posebej je treba poudariti, da je knjiga rezultat dolgoletnega sistematičnega zbiranja raznovrstnega gradiva, pri čemer je treba še posebej izpostaviti obširno zbiranje izjav prič takratnega dogajanja, brez česar bi bilo zlasti obdobje do kapitulacije

Italije predstavljeno mnogo manj popolno.

Knjiga v dveh delih je zajetno delo, saj obsega kar okoli 800 strani. Zasnovana je na kronološko-tematskem načelu in razdeljena na pet delov, razmejenih s splošno sprejetimi prelomnicami v obravnavanju zgodovine odporništvja Primorcev v letih 1941-1945. V prvem obravnava začetno obdobje vzpostavljanja in delovanja odporniških organizacij do jeseni 1942, v drugem prizadevanja za utrditev in razširitev gibanja od jeseni 1942 do kapitulacije Italije septembra 1943, v tretjem jesensko obdobje leta 1943, v četrtem dogajanje v letu 1944 in deloma tudi obdobje pred zaključkom vojne. Od prvih štirih poglavij se razlikuje peto poglavje, sestavljeno iz treh povsem različnih tematik: Slovenski narodni varnostni zbor; Postojna; žrtve nemškega okupatorja in kolaboracionistov v letih 1944 in 1945.

Ena od temeljnih avtoričinih ugotovitev je, da sodi pivško območje, ki je bilo nekaj časa organizirano kot pivško okrožje, v primerjavi z ostalimi primorskimi okrožji med "povprečno razvita okrožja", kar je bila predvsem posledica za organiziranje odpora neugodna geostrateška lega tega območja, ki je bilo z dvema glavnima cestama in dvema izredno pomembnima železniškima progama eno izmed najbolj izpostavljenih predelov na Primorskem. Zaradi goste komunikacijske mreže so najprej raznovrstne italijanske oborožene formacije, nato pa nemški okupator iz številnih postojank lahko nepričakovano vpadale v sleherno pivško vas. Pri tem so mu pomagali in ga v drugi polovici leta 1944 tudi vedno bolj razbremenjevali primorski domobranci, kasneje pa še druge kolaboracionistične enote, ki so se sem zgrinjale iz drugih predelov Jugoslavije.

Pivško območje se uvršča med zgodnja žarišča odpora na Primorskem pod vodstvom Osobodilne fronte in še posebej Komunistične partije Slovenije, saj je centralni komite KPS že poleti 1941 tja začel pošiljati aktiviste, predvsem primorske emigrante. Njihova iniciativa se je srečevala s predvojnimi protifašističnim uporom Primorcev, še zlasti pod vodstvom organizacije TIGR, ki je bila na pivško-ilirskobistriškem območju precej razširjena. Avtorica je iztrgala zgodovinski pozabi pomembna dejstva iz zgodovine protifašistične dejavnosti Primorcev s tem, ko ji je uspelo podrobno rekonstruirati tigrovske organizacije na obravnavanem območju; ob tem ugotavlja, da so bili tigrovci marsikje prvi propagandisti osvobodilnega boja, da so se številni med njimi vključili v OF, izjemno pomembno vlogo v začetnem obdobju pa so imeli pri širjenju tiskane propagande, saj izvira prav iz njihovih vrst t.i. Hajnejeva ciklostilna tehnika iz Zaloga pri Postojni, ki je neprekinjeno delovala od poletja 1941 do maja 1943 in je pokrivala potrebe tudi Vipavske doline, Brkinov in Krasa in s tem presegala ozko lokalni značaj.

Enako pomembna je podrobna analiza začetnega snovanja organizacije OF po sistemu trojk ali vaških zaupnikov in bolj redko v obliki odborov OF, kar je bila takrat splošna primorska značilnost. Pri tem avtorica razkriva številne osebne povezave, ki so jih vzpostavljali aktivisti na Pivškem in tudi širše ter tako dokumentirano in stvarno podaja sliko snovanja frontne organizacije, ki je vse do leta 1943 zadevalo na velike ovire. Fašistične oblasti so se namreč nemudoma odzivale na vsak pojav uporništvja in skušale organizacijo uničiti, kjerkoli so jo zasledile. V letu 1942 so se zvrstile številne aretacije - pogosto najbolj dejavnih pristašev gibanja, svojcev partizanov in emigrantov, nekaj aktivistov je zaradi različnih vzrokov zapustilo to območje (vodilni aktivist in španski borec Matija

Gržina se je marca 1942 celo odzval italijanski mobilizaciji), kar vse je gibanje upočasnilo ali zavrlo in pivško območje je v drugi polovici leta 1942 ostalo brez politično-organizacijsko usposobljenega aktivističnega jedra. Med pomembne naloge OF je sodilo pridobivanje mladih za odhod v partizane; kljub temu, da so se v posameznih predelih Pivškega od jeseni 1941 oziroma spomladi 1942 zadrževale kar tri partizanske skupine (prva primorska oz. Pivška četa, druga primorska oz. Špacapanova četa ter Brkinska četa) in opravljale tudi pomembno politično delo, je bil njihov mobilizacijski učinek šibek, saj je s pivškega območja do začetka leta 1943 odšlo v partizane le štirinajst domačinov, od katerih sta dva padla v boju na Nanosu aprila 1942, kar pet pa jih je bilo takrat zajetih, na procesu v Rimu obsojenih na smrt in ustreljenih v trdnjavi Bravetta pri Rimu.

Na nadaljnji razvoj osvobodilnega gibanja na Pivškem sta pomembno vplivala prihod Loškega (Soškega odreda) na Primorsko oktobra 1942, ki je s svojim 3. kraškim bataljonom ne le vojaško temveč tudi politično deloval tudi na Pivškem, in prva primorska pokrajinska konferenca KPS decembra 1942, ki predstavlja prelom k načrtnemu in širše zastavljenemu političnemu delovanju. Takrat je bilo med dvanajstimi okrožji ustanovljeno tudi pivško okrožje (do kapitulacije Italije je večkrat menjalo meje, zato bi grafični prikaz teritorialnih sprememb v tem obdobju in tudi kasneje bil zelo dobrodošel), vendar se je organizacija OF zaradi kroničnega pomanjkanja izkušenih aktivistov in oddaljenosti okrožja od pokrajinskega vodstva počasi širila, Pivčani pa so se še tudi nadalje težko odločali za odhod v partizane. Ocena primorskega pokrajinskega vodstva o razmerah na Primorskem še iz konca avgusta 1943, "da organizacijsko še vedno nismo zajeli tako široko, kakor so široke simpatije primorskega ljudstva za Osvobodilno fronto", je bila zlasti za pivško okrožje zelo aktualna. Toda nasilje italijanskih oblasti, ki ni pojenjalo vse do kapitulacije Italije in je imelo za posledico smrtno žrtve, požige in pošiljanje ljudi v internacijo, po drugi strani potrjuje neprekinjeno delovanje OF.

Kljub počasnejšemu uveljavljanju gibanja na Pivškem so bili do kapitulacije Italije vzpostavljeni organizacijski temelji najpomembnejših organizacij. Avtorica natančno sledi ustanavljanju odborov OF od pomladi 1943 dalje in prvih odborov Zveze slovenske mladine. Poudarjeno obravnava vlogo žensk v gibanju ter njihovo organizacijsko povezovanje v Slovensko protifašistično žensko zvezo, kar je praviloma precej zapostavljena tema v tovrstnih delih; v zvezi s SPŽZ niso zanimive le njene konkretne ugotovitve o pomembnosti te organizacije v ustvarjanju organiziranega zaledja glede obveščevalnega dela, zbiranja materialnih in denarnih sredstev, ampak tudi analiza procesa postopne emancipacije žensk v tem gibanju ter premagovanja moških predsodkov pred uveljavljanjem žensk v političnem delovanju. Posebej velja opozoriti na poglavje "Pojmovanje vloge komunistične partije", v katerem na eni strani stvarno predstavi zelo počasno in težavno prodiranje komunistične organizacije med sicer OF naklonjene prebivalce tega območja (januarja 1943 deluje v okrožju en sam član KPS in devet kandidatov KPS!), spregovori o primerih odkritega zavračanja komunizma (na Zgornji Pivki npr. spomladi in poleti 1943 ljudje niso hoteli brati glasila KPS Ljudska pravica zaradi komunističnih simbolov in so zahtevali literaturo brez srpa ter kladiva, zato so Ljudsko pravico nekaj časa morali tiskati brez omenjenih simbolov), o taktiki sprejemanja v KPS (začasno potiskanje svetovnonazorskega vprašanja v ozadje), o

postopni afirmaciji KPS zlasti prek izrazitega poudarjanja njene vodilne vloge v organiziranju OF in njenega odnosa do nacionalnega vprašanja, to je prizadevanja za združitev vseh Slovencev. Po drugi strani pa avtorica ne prikriva lastnega tedanjega idealističnega odnosa do te organizacije, ko na primer pravi: "Bila nam je simbol vsega najnaprednejšega v človeški družbi". (str. 82)

Obdobje v letu 1943 pred kapitulacijo Italije je ob močnejšem uveljavljanju OF in krepitvi partizanskih akcij prineslo tudi prve pojave diferenciacije v obliki krepitve sredinske miselnosti in anglofilskega razpoloženja v neorganizirani obliki predvsem v večjih krajih (Postojna, Št. Peter na Krasu /Pivka/, Zagorje), pa tudi primere nasprotovanja, kjer se je najbolj odkrito izpostavil predvsem župnik s Št. Petra na Krasu Janko Kramarič.

Ob kapitulaciji Italije je tudi Pivško zajelo za tisti čas za celotno Primorsko tako značilno vsesplošno navdušenje in tudi tu so terenske organizacije ob vidnem sodelovanju žensk nenasilno razoroževale sicer bolj ali manj samorazpadajoče italijanske oborožene oddelke. Po tej pomembni prelomnici za partizanstvo na Primorskem je stekel proces vzpostavljanja goste mreže najrazličnejših organizacij (OF, KPS, SPŽZ, SKOJ, ZSM, kratkotrajni pojav Delavske enotnosti), ki je bil do konca leta 1943 v glavnem zaključen z organizacijskim zajetjem velike večine vasi. V letu 1944 je težišče z organizacijske izgradnje prešlo na zagotavljanje njihovega rednega delovanja na najrazličnejših področjih in uveljavljanja oblastne funkcije. V tem okviru je treba posebej izpostaviti analizo uveljavljanja OF v svoji oblastni funkciji v soočanju s taktiko popuščanja nemških okupacijskih oblasti, kar je aktivistom povzročalo nemalo preglavic. Šlo je za uvajanje slovenskih županov, slovenskih šol in zagotavljanje preskrbe prebivalstva. Avtorica ugotavlja, da so bojkot okupatorjevih koncesij, kar je zapovedal Narodnoosvobodilni svet za Primorsko Slovenijo, na Pivškem neuspešno izvajali glede slovenskih županov, saj jih je večina ostala na svojih položajih do konca vojne, po čemer pivško okrožje izstopa v odnosu do drugih primorskih okrožij, enako je bilo z aprovizacijo, medtem ko je bila situacija glede šolstva povsem nasprotna, saj je prav pivško okrožje razvilo eno najbolj gostih in učinkovitih mrež partizanskega šolstva.

V okviru oblastnega uveljavljanja NOG obravnava ukrepe ekonomsko-socialnega značaja, ki so imeli za cilj zagotavljati preskrbo vojske in raznih ustanov (partizanske bolnišnice, kurirske postaje, forumi itd.) ter lajšati stiske prizadetih in pomoči potrebnih prebivalcev (npr. solidarnostna pomoč pogorelcem podnanaških vasi, ki jih je nemški okupator požgal med ofenzivo jeseni 1943); tovrstna prizadevanja so dopolnjevala različna politično spodbujevana tekmovanja. Med najvidnejše izraze uveljavljanja nove oblasti so sodile partizanske šole, ki so na Pivškem delovale od jeseni 1943 pa vse do konca vojne, čemur avtorica namenja posebno poglavje. Volitve oblastnih organov (narodnoosvobodilnih odborov), ki so na Primorskem potekale v drugi polovici leta 1944, so na Pivškem izvedli med zadnjimi in le delno zaradi zaostrovanja političnih in vojaških razmer. Na tem območju je namreč nastalo več domobranskih postojank, v katere se je vključilo kar nekaj domačinov, za kar avtorica navaja več vzrokov. Tudi koncentracija različnih kolaboracionističnih enot v drugi polovici leta 1944 je vse bolj oteževala politično delo in ljudi se je polasčala utrujenost. Avtorica pa še ugotavlja, da je tudi reorganizacija primorskih okrožij poleti 1944, ko so manjša okrožja združili v večja (pivško je bilo vključeno v južnoprimorsko okrožje),

vplivala neugodno, ker je pivško območje bilo s tem potisnjeno na periferijo delovanja okrožnih aktivistov. Čeprav okrnjeno, je bilo politično delo prisotno vse do konca vojne, tudi v najbolj neugodnih okoliščinah v Postojni, kjer se je izpostavljala zlasti mladina.

Ob prikazu delovanja organizacij obravnava številna pomembna in zanimiva vprašanja. Naj navedemo samo nekatera: odnos OF do duhovnikov in delovanje "sredine" (oba problema bi glede na podrobno obravnavo OF in množičnih organizacij zaslužila obširnejšo obravnavo); boj proti domnevemu feminizmu - avtorica ocenjuje, da je bil "strah" pred pojavi feminizma neutemeljen in umetno vnašan iz osrednje Slovenije; odnos višjih forumov do nižjih, ki ga je pogosto opredeljevala predvsem kritika; merila pri sprejemanju novih članov v KPS, kjer je bila prisotna zadržanost do imovitejših ljudi tudi zaradi pritiskov z vrha; problem birokratizacije delovanja itd.

Vprašanjem različnih oblik nasilja in zločinom, tudi s partizanske strani, posveča opazno pozornost in jih za čas po kapitulaciji Italije podrobno obravnava v posebnem poglavju. V tem obdobju med okupatorjevimi zločini še zlasti izstopa množično obešanje v ulici Ghega v Trstu 23. aprila 1944, kjer je zaključilo svojo življenjsko pot kar štirinajst oseb s pivškega območja. Avtorica ugotavlja, da je uspela sestaviti precej podroben seznam smrtnih žrtev, medtem ko je bila glede ugotavljanja internirancev nekoliko manj uspešna.

V zaključnem delu knjige so objavljene obsežne priloge. Priloga I vsebuje imenski seznam članov rajonskih odborov od začetka leta 1944 dalje ter seznam članov raznovrstnih vaških odborov (okrožje je imelo 80 vasi in mesto Postojno) od njihovega nastanka dalje (pretežno od 1943 dalje). V raznovrstne odbore, komisije, enote Narodne zaščite, etapne kuhinje itd. je bilo vključeno okoli 1700 Pivčanov. Minuciozna rekonstrukcija, v katero je bilo vloženo mnogo dela, nudi možnost nadaljnje statistične obdelave posameznih vprašanj, avtorica pa že sama npr. ugotavlja, da so bili odbori OF, tudi terenski, večinsko moški in, da so ženske opravljale predvsem tradicionalno ženske zadolžitve. Priloga vključuje tudi podatke o smrtnih žrtvah med aktivisti in civilisti ter nekatere druge podatke osebnih usod in podatke o pomembnejšem dogajanju v posameznih naseljih, tako da so ti opisi kar nekakšne male vaške kronike. Značaj vaških kronik, pogojno rečeno, ima tudi priloga II, v kateri so objavljeni sezname borcev NOV in borcev prekomorskih brigad po posameznih vaseh; evidentiranih borcev je okoli 1470. Priloga III vsebuje seznam pobeglih iz SNVZ v obdobju od maja 1944 do marca 1945; obsega imena 144 oseb in posebej navaja tiste, ki so se vključili v NOV.

Delo je zelo podrobno dokumentirano, saj je podprto s 1505 opombami, večkrat pa avtorica navaja vire še v samem besedilu, kar nekoliko razbija enovitost teksta. Posebno dokumentarno vrednost ima tudi objava 140 fotografij.

Študija o Pivškem med drugo svetovno vojno nekoliko izstopa iz obstoječih pregledov osvobodilnega gibanja po posameznih območjih. Kot že omenjeno, je Kraigherjeva sama od jeseni 1943 do spomladi 1944 delovala v pivškem okrožju kot okrožna aktivistka, pa tudi rojena je bila v Ilirski Bistrici. Tudi zato je morda ponekod prisoten njen čustven odnos do Primorske, Primorcev in še posebej do Pivčanov in "aktivistične tovarišije", v kateri je na Pivškem delovala. Za obdobje njenega delovanja na Pivškem vpleta v osnovno besedilo lastne spominske utrinke, ki pa so praviloma vidno ločeni od ostalega besedila in kot taki predstavljajo enega

izmed mnogih spominskih virov. Precej prostora namenja odnosom med pivškimi aktivisti, ki jih označuje kot iskrene in sproščeno neposredne, brez ljubosumja, neiskrenosti in karierizma, takšne odnose pa naj bi skušali aktivisti uveljavljati tudi v delovanju na terenu. Vprašanje t.i. aktivistične tovarišije jo pogosto vznemirja, pri čemer že vnaprej zavrača morebitne očitke o idealiziranju odnosov na Pivškem. Sama pravi: "Takega razporedenja in takih čistih medsebojnih človeških odnosov nisem več doživela v nobenem okrožju po vsej Primorski, kamor me je pot zanesla v drugi polovici leta 1944 in v letu 1945". (str. 253) Vprašanje je, ali bi ohranila tako idealno podobo, če bi na Pivškem ostala do konca vojne, kajti razmere na Primorskem so se v letu 1944 postopoma zaostrovale, prejšnji polet in navdušenje Primorcev sta upadala, dotedanja tovarišija pa se je marsikje začela spreminjati v vse bolj zbirokratizirano in tudi medsebojno odtujeno politično-oblastno elito. S tem v zvezi namenja veliko pozornost tudi posameznim osebam. Ne samo da pogosto ocenjuje osebne sposobnosti posameznika, njegov politično-organizacijski domet, ampak tudi njegove značajske poteze, kot jih je sama dojemala. Pogled v zgodovinsko dogajanje skozi osebni profil akterjev, kar je v preteklosti bila precej tabu tema, deluje vsekakor osvežujoče. Omenimo naj le osrednjega aktivista na Pivškem Matijo Gržino, ki ga prikazuje sicer kot vase zaprto skrivnostno osebo, ki ni nikoli govoril o sebi, a je znal prisluhniti drugim in z njimi ubrano delovati; v zvezi z njim pa avtorica tudi razčišča po njeni oceni krivičen očitek nekaterih pivških aktivistov in partizanov zaradi njegovega domnevno predolgega zadrževanja na Reki leta 1943 in ga tozadevno "rehabilitira". Na drugi strani pa predstavi člana pokrajinskega komiteja KPS za Primorsko Antona Veluščka kot izrazitega kominternovskega dogmatika, hladnega, vzvišenega in odtujenega od aktivistov.

Knjiga Žive Kraigherjeve vsekakor predstavlja pomemben prispevek k podrobnejšemu poznavanju odpornišva Primorcev med 2. svetovno vojno. Kot študija lokalnih razmer z obilico skrbno zbranih podatkov dragoceno dopolnjuje naše splošno védenje o Primorski v tem obdobju in le-tega potrjuje, dopolnjuje ali pa opozarja na lokalne posebnosti, ki jih je bilo na Pivškem kar precej. Kljub avtoričinemu nesporno odobravajočemu odnosu do gibanja, v katerem je bila sama aktivno udeležena, pa dokumentarnost, ki jo je nenazadnje omogočil sam obseg dela, ponuja bralcu stvaren, vsebinsko bogat in privlačno napisan prikaz razvoja osvobodilnega gibanja in razmer, v kakršnih je le-to na Pivškem delovalo.

Vida Deželak-Barič

Alfred Elste, Michael Koschat, Hanzi Filipič: *Nacistična Avstrija na zatožni klopi : anatomija političnega spektakularnega procesa v komunistični Sloveniji*. Celovec-Ljubljana-Dunaj, Mohorjeva Celovec 2002, 264 strani, ilustrirano

---

Knjiga je prevod dve leti prej v nemščini objavljene študije, ki jo je izdala ista založba (*NS-Österreich auf der Anklagebank : Anatomie eines politischen Schauprozesses im kommunistischen Slowenien*); kar pomeni, da je založba upala